

Т. М. Пустовіт

**МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА
ХУДОЖНЬОГО АНАЛІЗУ
ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ
В ТВОРАХ Д. БАЛАШОВА**

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Вінницький національний технічний університет

Т. М. Пустовіт

**МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА
ХУДОЖНЬОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНОГО
ПРОЦЕСУ В ТВОРАХ Д. БАЛАШОВА**

Монографія

Вінниця
ВНТУ
2012

УДК 82-311.6.081

ББК 83.3(2)

П45

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 5 від 22.12.2011 р.)

Рецензенти:

М. М. Ільницький, доктор філологічних наук, професор

Н. Л. Іваницька, доктор філологічних наук, професор

Пустовіт, Т. М.

П45   Методологічна основа художнього аналізу історичного процесу в творах Д. Балашова: монографія / Т. П. Пустовіт. — Вінниця : ВНТУ, 2012. — 180 с.

ISBN 978-966-641-482-6

В монографії виявлено зв'язок між специфікою методологічної основи аналізу історичного процесу та художніми особливостями творів сучасного російського письменника Д. Балашова, в яких події історії осмислені з позицій пасюнарної теорії етногенезу Л. Гумільова, що стало підґрунтям для створення оригінальної концепції історичного розвитку російського етносу.

Сформульовані висновки можуть бути використані під час вивчення питань розвитку сучасної історичної прози, при викладанні курсів теорії літератури, спецкурсів з історичної прози, у творчій діяльності наукових співробітників, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

УДК 82-311.6.081

ББК 83.3(2)

ISBN 978-966-641-482-6

© Т. Пустовіт, 2012

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I ЛЮДИНА ТА ІСТОРІЯ В РОМАНАХ Д. БАЛАШОВА «МОЛОДШИЙ СИН», «ВЕЛИКИЙ СТІЛ», «ТЯГАР ВЛАДИ».....	16
1.1 Характер концептуального підходу Д. Балашова до аналізу історичного процесу.....	16
1.2 Проблеми «людина і влада», «влада і народ» у романі «Молодший син»	26
1.3 Особистість та історія в романі «Великий стіл»	41
1.4 Новий тип історичного діяча руського середньовіччя в романі «Тягар влади».....	57
РОЗДІЛ II РОМАН «СИМЕОН ГОРДИЙ» – ЗМІСТОВИЙ ЦЕНТР ЦИКЛУ «ГОСУДАРИ МОСКОВСЬКІ».....	72
2.1 Образ морально досконалої людини в романі «Симеон Гордий».....	72
2.2 Художнє втілення опозиції «Русь»–«Орда» в романі «Симеон Гордий».....	98
2.3 Шляхи художньої реалізації авторської концепції в романі «Симеон Гордий».....	110
РОЗДІЛ III ЖАНРОВО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦИКЛУ «ГОСУДАРИ МОСКОВСЬКІ» ЯК ХУДОЖНЬОЇ ЦІЛІСНОСТІ	129
3.1 Пафос романів «Вітер часу», «Зречення», «Свята Русь», «Воля і влада»	129
3.2 «Государі Московські» – художнє втілення авторської концепції історичного розвитку Московської Русі.....	158
ВИСНОВКИ.....	164
ЛІТЕРАТУРА	170

ВСТУП

Цикл історичних романів-хронік Д. М. Балашова «Государі Московські», присвячений становленню та зміцненню Московського князівства у XIII–XIV століттях, посідає особливе місце в сучасному літературному процесі. Поєднання новаторського підходу до художнього аналізу історичного минулого з прагненням осмислити вічні морально-філософські проблеми та глибоким психологічним аналізом внутрішнього світу персонажів, наслідком чого є епічна масштабність, втілена у оригінальній жанровій формі, дозволяє говорити про вагомий внесок Д. Балашова в розвиток російської історичної романістики.

Цикл «Государі Московські» створювався у 1970–80-е роки ХХ ст., у добу так званого застою – досить складного етапу життя соціуму радянського періоду, коли відчутно вповільнилися темпи суспільного розвитку, почали накопичуватися труднощі та нерозв'язані проблеми, отримали перевагу консервативні настрої, інертність, прагнення відмахнутися від усього, що не вкладалося у звичні схеми, посилювалося проникнення стереотипів західної масової культури, що нав'язувала бездуховність та примітивні смаки людини натовпу. Однак, як відомо, художні процеси, хоча й не розвиваються замкнуто, поза соціальних зв'язків, далеко не завжди знаходяться у прямій залежності від суспільно-політичних тенденцій, і доба застою у розвитку суспільства не тільки не призвела до застою в літературі, а навпаки, як це не парадоксально, навіть стимулювала її інтенсивний розвиток. Достатньо згадати промовисті успіхи «селянської» прози, військово-мемуарної документалістики і, звичайно, історичного роману. У подальшому складний процес перебудовчого оновлення всіх інститутів життя ще більше інтенсифікував духовно-моральні пошуки, посилив увагу до минулого, до пам'яті предків, і, як наслідок, сприяв якісному оновленню історичної романістики, яка у своїй основі мала міцні естетичні традиції, що уходять корінням до реалістичної історичної прози XIX – початку ХХ століть (до творів О. Пушкіна, М. Загоскіна, І. Лажечнікова, Г. Данилевського, Л. Толстого, Д. Мережковського, письменників радянського періоду – О. Толстого, В. Шишкова, О. Чапигіна, О. Форш, Ю. Тинянова, С. Сергеева-Ценського, С. Злобіна, О. Югова та ін.). Разом з тим історична проза увібрала в

себе й ті спільні риси, які були притаманні прозовій літературі 70–80-х років в цілому.

Вивченню художніх особливостей російської прози цього періоду присвячено багато досліджень: монографій, проблемно-тематичних збірників, критичних статей [9, 38, 50, 51, 64, 90, 105]. Як період розвитку російської радянської літератури проза 70–80-х років розглядається при висвітленні актуальних проблем літературного процесу: проблем творчого методу, спадковості в літературному розвитку, діалектики національного та інтернаціонального, ідейності та майстерності, індивідуального та історично закономірного у художній творчості, історії радянської літератури тощо (О. Бушмін, Ф. Кузнецов, В. Кожин, М. Лобанов, Р. Коміна, О. Овчаренко, Л. Єршов та ін.). У низці публікацій висвітлені окремі проблеми розвитку літератури у 1970–80-х рр.: питання теорії жанру (О. Есалнек, Л. Чернець, М. Кодак, О. Васильківський, В. Соловйов, О. Гуторов), поетики (Б. Гончаров, Б. Леонов), особливості тематики та проблематики (С. Семенова, М. Жулинський), проблеми стилю (Н. Михайловська, Воробйов). Чисельними є дослідження специфіки роману, що стосуються як загальнотеоретичних питань жанру (В. Дніпров, М. Кузнецов, Д. Затонський, Н. Римар, Т. Мотильова, В. Оскоцький, Б. Сучков), так і окремо розглядають особливості радянського роману 70–80-х рр. (Ю. Манн, В. Етов, О. Ельяшевич, Н. Степанова, А. Зверев, Ч. Айтматов, Я. Кросс, В. Шапошніков, М. Білецький, В. Новіков, Е. Трущенко, М. Пархоменко, Г. Бакланов, А. Нурпеісов, І. Бондаренко); на шпальтах «Літературної газети» у 1986 році проводилася дискусія «Долі роману – долі реалізму».

Цілу низку досліджень присвячено питанням історизму (Л. Гінзбург, Е. Шик, Л. Климович, Н. Зайцев, О. Бочаров), особливостям історичного роману 1970–80-х рр. (Л. Олександрова, Л. Чмихов, О. Гулига, Я. Гордін, О. Філатова, В. Юдін, В. Євсоков, С. Комісаров, Л. Андреева) та роману-епопеї (В. Переверзін, В. Соболенко, П. Бекедін).

Узагальнюючи огляд літературознавчих та критичних джерел, можна констатувати, що дослідниками та критиками виділяються наступні особливості літератури 1970–80-х років.

Література згаданих десятиліть об'єднана з попереднім періодом посиленням історизму, загостреною увагою до моральної проблематики, багатоманітністю форм осягнення дійсності.

Художників приваблює новий характер конфліктів, пов'язаних з співвіднесенням сучасності та історичної пам'яті народу, з динамічністю економічних та науково-технічних процесів на тлі повільного духовного перетворення людини, з морально-філософськими пошуками у кризові моменти розвитку суспільства, з особливою гостротою боротьби за мир у загальнопланетарному масштабі, з ускладненими взаємовідносинами між людиною та суспільством, між суспільством доби НТР та природою, і в той же час у їхній творчості відчутне прагнення виявити зв'язки з тим ланцюгом протиріч, що тягнеться з глибин кінця XIX – початку XX століття, коли художниками осмислювалися вузлові моменти національної та всесвітньої історії [71; 13].

Прагнення до глибокого дослідження життя стало причиною того, що провідною формою в літературі вказаного періоду є проза, хоча розвиваються і поезія, і драматургія.

Л. Єршов у статті «Література та духовний світ сучасника» відмічав, що 70-ті роки увійдуть до історії радянської літератури як роки, означені найбільшим кроком у розвитку епічних жанрів, особливо роману, роки, коли художній творчості вдалося охопити всі сфери сучасного життя – місто та село, війну, що відбулася, та мирне будівництво, природу та космос, осмислюючи їх у морально-філософському аспекті [72; 4].

Переважний розвиток у цей період саме роману є закономірним. Дослідження окремої людської індивідуальності в усіх її багатоманітних та багаторівневих взаємозв'язках із дійсністю потребувало від письменника розширення філософського діапазону, ускладнення світосприйняття, деталізації психологічного зображення людини XX ст. Подібний зміст вимагає, безумовно, саме романної форми. Ч. Айтматов зауважив, що ускладнення літератури відбувається разом з ускладненням життя [2; 26]. Цю думку можна продовжити, відмітивши, в свою чергу, що разом з ускладненням життя відбувається ускладнення роману в усіх напрямках: у тематиці, поетиці, стилістиці.

Якщо у попереднє десятиліття панував так званий візуальний реалізм [71; 8], то зараз чітко виявляється тенденція до епічного осмислення життя. Як зазначив Л. Єршов, ні новела та начерк, як було на зламі 50–60-х років, ні повість, як у 60-ті роки, а саме роман знову виходить на авансцену сучасної радянської літератури [71; 8].

Найгострішою проблемою, що піднімалася письменниками у художній творчості цього періоду, була проблема вибору, яка вирішувалася, перед усім, у морально-філософському аспекті, внаслідок чого література прагнула якомога глибше зазирнути у внутрішній світ людини, відходячи від панорамного принципу, так що в епічних жанрах, особливо в романі, на перший план виступило не описове начало, що певний час перетворювало романи, повісті та оповідання на «розгорнуту експозицію» [97], а доля людини та її найнапруженіші роздуми про своє історичне призначення, про подальші долі всього світу. Як справедливо вказує О. Овчаренко, література піднімається до художнього дослідження долі народу, долі людства через долю окремої людини. Не просто так на верхівці цього періоду настільки ж частим стає епітет «вічний», як у його основі було слово «сумління» [116; 16]. Далі дослідник відмічає, що проблеми сенсу людського існування, можливостей людського розуму, волі стають невід'ємними для письменників, що ставлять «найвіковічніше запитання» про місце людини в усій системі світобудови, що ставиться це запитання, як правило, у дискусійному плані, обговорюється у гострих суперечках героїв, у суперечках автора з товаришами по зброї, у напружених роздумах, і часом незгодою із самим собою [116; 17].

У період, що розглядається, інтенсивні творчі пошуки, прагнення показати сучасність та минуле у цілісності художнього тексту викликали жанрові трансформації та появу чисельних модифікацій романного жанру. О. Овчаренко наводить цілий список різновидів роману в літературі 70-х років: документальний, ліричний (роман-монолог, егероман, роман-діалог, роман-полілог, роман-дискусія, роман-есе), інтелектуальний (роман-роздум, роман ідей), історико-революційний, історичний, публіцистичний, виробничий, автобіографічний, панорамний, роман-епопея, роман-притча, роман-іншомовлення, роман в новелах, роман у повістях, політичний (роман-доктрина), роман-

драма, кінороман [116; 4]. Це свідчить про плідотворність процесу синтезу історії та сучасності з врахуванням традицій соціально-філософського роману Л. Леонова та з опорою на епічну традицію, що представлена у творчості М. Шолохова. Подібні творчі завдання вимагали глибокого якісного перетворення внутрішньої структури звичних для попереднього періоду романних кліше, без чого важко було розраховувати на серйозні естетичні досягнення [71].

Разом з центральним епічним шаром у літературі цього періоду продовжували розвиватися і ліричні, і романтичні, і умовно-метафоричні течії, розмаїття взаємопроникаючих форм художнього узагальнення життя. Розширювалося використання умовних форм зображення, які збагачували арсенал художніх засобів асоціативними ходами, зрушеністю часових поясів, елементами міфу, що розширювали «горизонти художнього образу» [154; 54]. Як зазначала Н. Іванова, читача більше не здивовувала ані притча, ані параболічна композиція, ані «програмні» сни, ані воскресіння біблійних та міфологічних образів, ані фрагментарність оповіді, ані пропуск сюжетних ланок, ані те, що в одному творі фрагменти ліричної прози перемежаються зі статтею або дослідженням з конкретного професійно-літературного питання, сповідь – з проповіддю, трактат – з віршем, вставна сюжетна новела – з мемуарами [81; 187].

Головне естетичне надбання російської літератури вказаного періоду Ф. Кузнецов висловив поняттям «поглиблення», відносячи його і до її реалізму, і до її історизму, до демократизму та народності, до психологізму, до етичного пафосу новітньої радянської прози, яка зосередила свою увагу та прикувала увагу суспільства до найактуальнішої проблеми духовних та моральних цінностей, що піддавалися агресії дрібнобуржуазного споживацтва та продукуємої ним бездуховності, до всього непростого кола суспільних проблем, пов'язаних з «хлібом духовним», в тому числі і до таких вічних корінних проблем людського духу, як питання про сенс життя або проблема сумніння, питання добра та зла, життя та смерті, норми загальнолюдської моралі та гуманізму, які на кожному витку історичної спіралі перед кожною людиною та суспільством постають та розв'язуються ніби заново [96; 14]. Окрім цього, Ф. Кузнецов констатував також поглиблення

соціально-філософського погляду на життя, прагнення органічно поєднати філософію людини та філософію історії, коли думки художника спрямовуються до глобального осягнення історичної дійсності, виходять на буттєвий рівень, рухаються до епічних форм осягнення світу, збагачуючись, разом з тим, тонким психологізмом у дослідженні характерів, різноманітним інструментуванням сучасної реалістичної прози, включаючи, коли це необхідно, притчу, міф, сказ, параболу тощо [96; 14].

В цілому можна виділити такі особливості літератури цього періоду:

1) суворо реалістична інтерпретація дійсності («суворий реалізм» – визначення Ч. Айтматова, який застерігав письменників від небезпеки нової міфотворчості, породженої страхом перед повсякденною реальністю, від романтизму, що завжди видає ідеалізоване ставлення до дійсності за життєву правду) [152; 51].

2) поглиблення історизму у трактовці найважливіших тем сучасності;

3) відчутна тенденція до епічного осмислення життя, масштабність художнього мислення, пов'язаного з прагненням всебічно охопити сучасний світ;

4) аналітизм при яскраво вираженому тяжінні до синтезу, до широким узагальнень, тобто прагнення до глибокого дослідження життя;

5) багатшаровий психологізм при розкритті людських характерів;

6) переважання морально-філософської проблематики;

7) органічний зв'язок з класичною спадщиною XIX ст. (від М. Гоголя до А. Чехова) та 20–30-х рр. XX ст. (М. Горький, М. Шолохов, Л. Леонов): не ігноруючи досвіду сучасних зарубіжних авторів XX ст., радянські письменники вказаного періоду вибір основних засобів і прийомів зображення світу та людини починали з арсеналу класиків-реалістів.

Загальнолітературні тенденції, відобразившись у історичній прозі, помітно актуалізували її розвиток у 70–80-ті роки, особливо порівняно з попереднім періодом, коли живий інтерес до сучасності, обумовлений новизною та багатоманітністю суспільних проблем, відсунув на другий план художнє відтворення історії. Тепер же прагнення

пов'язати сьогодення з минулим, осмислити соціальний та моральний досвід народу, подивитися на світ і на себе з історичної височини, побачити місце своєї країни в історичному потоці, поєднати у єдиний ланцюг ланки історії та вловити вищий зміст її руху, усвідомити в минулому спрямовуючі соціальні тенденції, що зберігають своє значення для теперішнього та майбутнього [84; 434], обумовило підвищену цінність до вітчизняної історії.

Опираючись на нові дані історичної науки, письменники зосереджують свою увагу на найважливіших подіях народної історії, звертаючись до найскладніших її етапів, співставляючи при цьому картину історії національної з загальнолюдською історією. Наслідуючи кращі традиції історичної прози, художники 70–80-х років більш тонко та органічно досліджують суспільні та моральні проблеми минулого у їхній співвіднесеності з сьогоденням, приділяючи особливу увагу таким складним питанням, як співвіднесення класового та національного, державного та особистісного. Ці проблеми розглядалися і раніше, але в літературі відміченого періоду вони відчутно набувають морально-філософського забарвлення, особливо проблема відповідальності особистості перед суспільством, перед історією, перед самою собою. Тому у кращих творах історичної романістики помітно підвищилася життєва активність історичного героя, загострилась оцінка його діяльності з позиції історичної перспективи, поглибилась масштабність художніх узагальнень [84; 435].

Розширення філософського аспекту оповіді виявилось й у художній структурі історичного роману, який у період, який розглядається, демонструє надзвичайну гнучкість структурної динаміки, що відповідає загальній тенденції тих синкретичних еволюційних процесів, котрі широко захопили літературу та мистецтво в цілому.

Інтенсивно збагачуючи коло тем та проблем художнього зображення, історична романістика активно творить нові жанрові структури.

Як структуроутворюючі тенденції історичного роману 70–80-х років дослідниками відмічаються: жанрова, видова та родова інтеграція, публіцистичність, посилення звучання авторського «голосу», документалізм, утворення якісно нових форм оповідної стилістики, функціо-

нальні зміни хронотопу, концептуальність, обумовлена новими даними історичної науки, що значно розширила сферу своєї творчої методології пізнання [4, 7, 42, 58, 90, 112, 118, 138, 157, 163]. Новаторські пошуки в галузі художньо-історичних концепцій визначили чисельність підходів до фактів минулого, принципове оновлення методологічних орієнтирів: оперування не тільки соціологічними категоріями матеріалістичної естетики, а й широким спектром історико-філософських поглядів К. Леонтьєва, М. Бердяєва, І. Ільїна та ін.

Яскравий прояв творчої індивідуальності у історичній прозі 70–80-х років – Дмитро Михайлович Балашов, для якого величезне значення мали пошуки та утвердження власної концепції людини та світу, висловлення авторського погляду на духовні проблеми сучасності, які є невід’ємними від історії народу.

В основі творів Д. Балашова – дійсні події російської історії XIII–XIV ст.: збирання окремих руських князівств у єдине ціле, становлення російської державності, будівництво душі та формування національної самосвідомості російського народу у постійних міжусобних сутичках та війнах з іноземцями.

Перші ж твори письменника – повість «Господин Великий Новгород» (1967) та роман «Марфа-посадниця» (1972) – привернули увагу критики.

В. Юдін справедливо зазначає, що деякі критики після опублікування цих творів, заслужено відмічаючи їхні високі художні якості, нелогічно якимось протиставляли талант Балашова історико-художній майстерності Карамзіна, особливо після опублікування у 1972 році роману «Марфа-посадниця», де живописно змальовані життя та побут Новгородської республіки [164; 147].

Цю помилкову думку переконливо спростував член-кореспондент АН СРСР В. Янін. Відмічаючи художню зрілість ранніх романів Д. Балашова, він писав: «Історична істина не є нерухомою. Вона є предметом наукового дослідження, метою історії як науки, що розвивається у русі до цієї мети. Тому історично істинним уявляється одне у часи М. Карамзіна, інше – у часи С. Соловйова та В. Ключевського і якісно нове – сьогодні» [165; 2].

Вже у перших книгах Д. Балашова виявилися риси таланту письменника, які знайдуть продовження у його подальшій творчості: звертання до складного періоду російської історії (протиборство Москви та Новгороду у XIV–XV століттях), зображення позитивної ролі православної церкви в історії Русі (для цього у 70-ті роки потрібно було мати неабияку сміливість!), майстерне відтворення картин народного життя, поєднання «безумовного таланту автора та допитливості вченого» [165; 2], уміла мовна стилізація. Окрім того, не зупиняючись на рівні логічного та достовірного викладу подій, письменник з самого початку прагне представити читачеві своє бачення змісту подій, їх причинно-наслідкових зв'язків. Тому вже ранні твори Д. Балашова – не ілюстрація життя наших предків, а філософська концепція історії, моральна концепція світу, яка найбільш повно втілилася у романах циклу «Государі Московські».

Історичні оповіді Д. Балашова про «государів московських» в цілому отримали високі оцінки у критиці. Марієтта Бойко, наприклад, розглядаючи журнальний варіант першого роману циклу «Государі Московські» «Молодший син» (див. «Север», 1975, №№ 10, 11, 12) справедливо відмітила, що Д. Балашов «шукає в історії, навіть у найскладніших та драматичних її періодах, щось безумовно цінне та неминуще і не втомлюється воскрешати його, любуючись ним, стверджуючи його... Необхідно було звернутися до здорового, вічного, поетичного начала у житті Росії, до основ праці та побуту: хто і як годував хлібом весь цей народ..?» [45; 27-28].

Тут визначений головний об'єкт художнього зображення всього циклу. Для того, щоб виконати таке завдання, потрібно мати певні якості. Про якість письменницької особистості Д. Балашова вірно сказав С. Котенко у статті «Свой удел». Розглядаючи ранні твори Д. Балашова, він ставить питання: що породжує сучасного письменника історичної прози? Що для такого літературного явища є необхідним? І відповідає, висвітлюючи головні якості Балашова-романіста: працелюбність, кругозір, патріотизм, сумління, талант [93].

С. Панкратов, відгукуючись на трагічну загибель Д. Балашова та передуючи посмертно опублікованому публіцистичному виступу автора циклу «Государі Московські» «Росія на рубежі третього тисячо-

ліття», дає сумарну оцінку заслуг письменника: «Велика і ще недостатньо оцінена нами заслуга Дмитра Балашова полягає в тому, що він відкрив нам очі на нашу ж історію не тільки як перелік князів – але й історію народу, яку сам народ і творив. Він подав нам нашу історію – як необхідну складову нашої ж власної біографії. Біографії кожної читаючої людини» [32; 135].

Цілком вірно зазначив С. Шуртаков, що Д. Балашов не белетризує, не переказує історію – він її відтворює. І що російська старовина, російська історія – не захоплення письменника, «а справа всього життя. Він живе зі своїми героями у давно минулих століттях, хоча і дивиться на них з нашого часу (виділено С. Шуртаковим – автор)» [160; 206].

З такою ж високою міркою підходять до оцінки творчості Д. Балашова багато інших критиків та літературознавців: В. Бондаренко [47], З. Тарланов [144], І. Рогощенков [133], М. Жанузаков [76], В. Юдін [164] та ін., вказуючи на новаторство письменника у виборі теми (ранній період становлення Московської держави), на широкомасштабність охоплення подій, на достовірність зображення, яка досягається завдяки опорі на історичний факт та документ, на художню майстерність при створенні образів, відтворенні історичних подій та побутових реалій минулого, на особливості мови творів Д. Балашова.

Найбільш вагомий внесок у дослідження творчості Д. Балашова зробили М. Жанузаков та В. Юдін.

М. Жанузаков головним чином приділив увагу структурній організації циклу «Государі Московські», розглянув шляхи створення в ньому художньої цілісності, визначив місце Балашова-автора романів у їхній структурі, роль авторських публіцистичних виступів. Дослідник розглядає цикл «Государі Московські» як єдине ціле, відмічаючи, що основою цілісності прози Д. Балашова є поетапність історико-логічного розвитку загальної думки, і авторський намір подати картину Москви, що поступово зростала, у її поступальному русі реалізується шляхом використання різноманітних художніх засобів, які у своїй сукупності сприяють баченню «Государів Московських» як єдиної епічної фрески народного буття [76; 20].

В. Юдін у монографії «Людина. Історія. Пам'ять», розглядаючи жанрове новаторство історичного роману 1970–80-х років, присвячує романам Д. Балашова окремий розділ нарисового характеру «Пошук істини (Середньовічна Русь у прозі Дмитра Балашова)». Це – найбільш повний концептуальний розгляд творчості Д. Балашова у сучасному літературознавстві.

Визначаючи в жанровому відношенні «Государів Московських» як цикл історичних хронік, В. Юдін також розглядає їх як єдину цілісну оповідь про середньовічну Русь [164; 149]. Говорячи про романи «Молодший син», «Великий стіл» та «Тягар влади», вчений визначає їх ідейно-тематичний зміст (дослідження начального періоду становлення Московської держави) та пафос (патріотизм і консолідація національної самосвідомості русичів у боротьбі з ненависною Ордою), в подальшому називаючи їх романами. Відмічає дослідник майстерність письменника у створенні народних сцен, образів Данила Московського та Івана Калити, однак дорікає за суб'єктивізм та тенденційність при зображенні конфлікту Москви та Твері у романі «Великий стіл», за прихильність до поглядів Л. Гумільова, які вважає ненауковими, звинувачує у відсутності науково-соціологічного, класового підходу до історичних явищ, що, як вважає В. Юдін, приводить до сприйняття Д. Балашовим культури Русі у романтично прикрашеному вигляді та створенню картини «ідилічної безтурботності соціальних відносин», а це, у свою чергу, заважає часом Балашову з повною правдою показати картини злиднів, забитості та безправ'я селян, розкрити вади класового антагонізму, що згубно впливали на національну єдність держави [164; 149]. У той же час В. Янін підкреслював саме достовірність оповіді Д. Балашова, оскільки письменник ґрунтується на всьому тому, що зібрано істориками у архівах та бібліотеках, а археологами вилучено з землі [165; 2].

До творчості Д. Балашова звертаються також автори загальних робіт з проблем історичної романістики: Л. Чмихов [157], Л. Александрова [4, 5], В. Юдин [163, 164] та ін. В цілому дослідження мають описовий, констатуючий характер, стосуються переважно історико-політичної проблематики творів Д. Балашова; морально-філософський аспект згадується побіжно і практично не розглядається.

ся. До сьогодні залишаються недослідженими філософський та морально-психологічний аспекти проблематики романів Д. Балашова, а також засоби їхнього втілення. Цикл «Государі Московські» не розглядався як новаторська жанрова структура. Жоден роман циклу не став предметом окремого літературознавчого дослідження як самостійний твір зі своїми жанрово-стилістичними особливостями. А головне – обійдено увагою найважливіше питання – характер концептуального підходу Д. Балашова до історичного процесу в той час, як його визначення має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє виявити загальне та окреме у зображальності – макрокосм відображення дійсності на рівні творчості письменника в цілому та окремого цілісного твору з мікрокосмом художніх засобів, образних деталей та виражальних засобів.

У зв'язку з цим виникла необхідність у дослідженні циклу романів «Государі Московські», визначного явища у історичній романістиці ХХ ст., з точки зору виявлення методологічної основи художнього аналізу письменником історичного процесу. Вивчення творчості Д. Балашова, виявлення авторської концепції світу і людини та засобів її втілення надає можливість виявити основні тенденції у розвитку сучасної російської історичної прози, показати взаємозв'язок історичного жанру із загальним літературним процесом останніх десятиліть ХХ століття, визначити ідейно-естетичне значення історичного роману для осмислення загальнолюдських проблем.

РОЗДІЛ I
ЛЮДИНА ТА ІСТОРІЯ В РОМАНАХ Д. БАЛАШОВА
«МОЛОДШИЙ СИН», «ВЕЛИКИЙ СТІЛ»,
«ТЯГАР ВЛАДИ»

1.1 Характер концептуального підходу Д. Балашова
до аналізу історичного процесу

Цикл історичних романів Д. Балашова «Государі Московські» вирізняється особливим характером концептуальності.

Загальний авторський задум циклу полягає у прагненні письменника показати процес формування російської нації, її національної самосвідомості та становлення державності як консолідуючого чинника. Задум, у свою чергу, був викликаний потребою осмислити російську історію з точки зору пасіонарної теорії етногенезу Л. Гумільова. Д. Балашов був першим і залишається єдиним письменником у російській літературі, художня концепція якого ґрунтується на цій теорії виникнення та розвитку народів. Оскільки прихильність письменника до вищезгаданої теорії багато в чому визначила характер концептуального підходу Д. Балашова до аналізу історичного процесу, коротко зупинимося на основних її положеннях.

Як відомо, у науці ХХ ст. утвердився соціологічний підхід до розуміння сутності поняття «народ»: народ сприймається як продукт виключно виробничих відносин, суспільно-економічних формацій та класової боротьби. Народ як рушійну силу історії показували ще письменники ХІХ ст. Доля народу, його боротьба за краще майбутнє посіли центральне місце в літературних творах радянського періоду. Однак у цей період, як відомо, історичний досвід народу осмислювався з позицій марксистського світорозуміння, тому, як наслідок, в основу конфліктів покладался класовий підхід, і поняття «народ» також мало класовий зміст. Народ-працівник протиставлявся керуючій верхівці, державі, що розглядалася у світлі ленінської теорії – як машина, створена для пригнічення одного класу іншим.

Існував й інший погляд на природу народного об'єднання, який інтуїтивно відчув ще О. Пушкін, відмітивши, що народ об'єднує в

єдине ціле «любовь к родному пепелищу, любовь к отеческим гробам». Погляди подібні до цього і призвели до формування несоціологічних підходів до вивчення етносу (народу). Центром одного з таких підходів, запропонованого академіком Л. Гумільовим, є уявлення про те, що з самого початку в єдиний народ людей зв'язує не виробництво та споживання, не ідеологія та культура, а почуття неусвідомленої, безкорисливої симпатії до іншої людини, яка сприймається як «своя». В подальшому подібні об'єднання створюють нову етнічну традицію, що відчувається у течії єдиної історичної долі народу. Етнос, таким чином, розуміється як спільнота людей, пов'язаних не стільки генетично, тобто «кров'ю», скільки взаємним тяжінням, «компліментарністю», почуттям поділу на «ми» та «вони», загальною культурою, що обумовлена перед усім спільною історією та спільним «годующим» ландшафтом тієї території, де ця спільнота сформувалася та розвивалася. У процесі етногенезу окремі етноси, подібно до живих організмів, проходять протягом приблизно 1500 років стадії зародження, підйому, надламу, інерційності та розпаду. Причиною виникнення нового життєздатного етносу (як правило, на основі помираючих етнічних єдностей) стає так званий пасіонарний поштовх, коли у тій чи іншій географічній точці з'являються великі групи надактивних людей – пасіонаріїв, які прагнуть до нових людських подвигів та творять історію і культуру. Але коли народ вичерпує пасіонарність, яку має, етнічна традиція руйнується разом з етносом, члени якого кидають систему, що руйнується, і входять до нових, «молодших», етносів, що формуються на цей час [63].

Створена на стику гуманітарних та природничих наук, пасіонарна теорія етногенезу являє собою спробу знайти відповіді на фундаментальні питання людського буття: чим є народ? Звідки беруться ті самі сили народні, що, пробуджуючись до звершень, змінюють хід історії? Де основа ставлення людини до того, що вона називає історичним минулим свого народу?

Яким чином Д. Балашов прийшов до прийняття концепції пасіонарності, він розказав сам у бесіді з журналісткою Л. Антиповою. Письменник підкреслив, що не просто повірив у вчення Л. Гумільова: в процесі дослідницької діяльності у сфері фольклористики та етногра-

фії пасіонарна теорія етногенезу стала ланкою, якої не вистачало, у низці міркувань, основним тезисом, набір доказів якого вченим вже був самостійно здобутим – для тієї галузі науки, якою він займався [55].

Зайнявшись історією, письменник також шукав це саме начало історичної активності, не за Гумільовим, а, так би мовити, самостійно. Йому було цікаво – коли ж московське князівство стало складатися. Князь Данило приїздить до Москви у сімдесят п'ятому році тринадцятого століття, у дрібненьке князівство, і за чверть століття робить його дуже сильним. Настільки, що його сини вже можуть сперечатися за владу з провідним князівством Волго-Окського межиріччя – з Твер'ю! І захопити цю владу. Ось звідки Д. Балашов почав, а потім його робота стала не стільки слідуванням теорії Л. Гумільова, скільки її самостійною перевіркою [55].

Письменник розповів також про свої висновки, які обумовили те, що цикл «Государі Московські» він почав саме з діяльності молодшого сина Олександра Невського – Данила.

Вивчаючи літописи, Д. Балашов прийшов до висновку, що психологія людей XIV–XV століть різко відрізнялася від психології сучасної людини своєю дієвістю: якщо люди приходили до певної думки, то не сиділи і розмірковували з цього приводу, а тут же прагнули цю думку перетворити на справу. Письменник відмічає, що відбувся перехід від суспільства, яке могло тільки плакати, стогнати та розбігатися при підході сильного ворога, до суспільства, яке раптом набуло хоробрості і раптом об'єдналося [55].

«Я почав цикл своїх романів, – говорив Д. Балашов, – з початку пасіонарного підйому, що створив Московську Русь. Вийшла картина об'єднання країни, все більш крутого підйому, який в кінці XV століття увінчався створенням єдності» [55].

Такий погляд на історію дозволив письменнику по-новому осмислити характер спадкоємності Київської та Володимиро-Суздальської (а згодом – Московської) Русі, а також переосмислити роль монголів у процесі її історичного розвитку. Опора на концепцію етногенезу дозволила письменнику включити до поняття «народ» не тільки селянина, але й дружинника, і боярина, і князя, прослідкувавши системні

взаємозв'язки між різними соціальними групами, що утворюють національну єдність.

Цикл «Государі Московські» складається з романів «Молодший син», «Великий стіл», «Тягар влади», «Симеон Гордий», «Вітер часу», «Зречення», «Свята Русь», «Воля і влада». Кожен з романів з точки зору сюжету та композиції являє собою цілком самостійний твір. Усі разом вони є цілісним художнім полотном, що охоплює величезний і вкрай значимий у російській історії проміжок часу: з 1263 р., року смерті Олександра Невського до кінця XV ст. (створення Московської держави).

В основі творчого методу Д. Балашова полягає традиція синтезу художнього та науково-дослідницького начал, яскраво втілена у епопеї В. Шишкова «Смелян Пугачов». Післямова до роману «Молодший син» прояснює методіку роботи автора з історичними джерелами: «У викладенні подій, навіть дрібних, я намагався притримуватися зі всією суворістю документальної літописної канви, пам'ятаючи, що читач наших днів перед усім хоче знати, як це було у дійсності, тобто вимагає від історичного роману абсолютної фактологічної достовірності. Тому я дозволив собі лише ті домальовки до літописної оповіді, які дозволені у жанрі художнього відтворення доби, наприклад, у створенні другорядних персонажів, людей з народу, живих картин тодішнього життя, які, однак, також будувалися мною за археологічними та етнографічними джерелами» [20; 603].

В іншому місті Д. Балашов писав: «Вигадувати історію вважаю злочином. Історичний романіст зобов'язаний максимально точно відтворити те, про що не збереглося свідчень, за непрямыми даними. Я так і вчиняю. Вивчаю першоджерела – літописи, акти, грамоти, дані археології» [164; 63].

Разом з тим, важливу роль в історичному романі відіграє вигадана стихія. Як відомо, залежно від сюжетоутворюючої функції документального матеріалу та його взаємодії з вигадкою (домислом) будується структурна типологія історичного роману, використовуються ті чи інші мовні ресурси.

У творах Д. Балашова сюжетоутворюючу функцію виконують історичні події. «Але й додумувати романісту доводиться багато. Там,

де історик може зронити легке «наприклад» або поставити запитання, романіст зобов'язаний додумувати до кінця та вирішити: було, не було? Хто все-таки був вбивцею у неясній історичній справі? Хто – невинно звинуваченим?» [18; 74]. Письменнику доводиться відновлювати зв'язок між вчинками та подіями за одною–двома випадково згаданим відомостям, за допомогою складних розрахунків за непрямими даними відновлювати вік героїв, зовнішність персонажів, щодо яких не залишилося навіть словесних портретів, тощо. Труднощі збільшуються, коли мова йде не про князів, хронологічна канва життя яких, як правило, збережена літописами, а про персонажів інших соціальних шарів, хоча б і тих, що стали згодом відомими. Героїв же з соціальних «низів» (селян та посадських мешканців) письменнику, за рідким виключенням, «доводиться вигадувати самому. Триматися правди історії тут можна тільки приблизно, беручи до уваги розстановку сил і тодішню етнографію, збережену джерелами (а також відкрити розкопками археологів)» [18; 75].

Така позиція письменника надає його творам високу пізнавальну цінність. Однак достовірне зображення подій минулого не є для Д. Балашова самоціллю. Історичний матеріал надає йому можливість осмислити корінні проблеми людського буття, здійснити спробу знайти в минулому відповіді на запитання, що хвилюють сьогодення, поновому осмислити закономірності історичного розвитку.

Принципово важливо для аналізу художніх особливостей циклу «Государі Московські» розкриття авторського погляду на русько-татарські відносини, зображення яких займає у творах циклу обґрунтовано багато місця.

До недавнього часу історичною наукою характер взаємовідносин «Русь–Орда» визначався однозначно: Русь більше двохсот років знаходилась під ярмом (ігом) татаро-монгольських загарбників. Однак існує й інша точка зору.

Л. Гумільов слідом за євразійською історичною школою вважає, що так званого татарського «іга» не існувало, а був союз руських князів Північно-Східної Русі з Ордою: «Чи було татарське іго на Русі? І так, і ні. Самі русичі XIII–XV століть про існування іга не знали. Це все одно, як говорити про те, що в нас існує московське іго над Ма-

Шановний читачу!

Умови придбання надрукованих примірників монографії наведені на сайті видавництва <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-482-6>

Уважаемый читатель!

Условия приобретения печатных экземпляров монографии приведены на сайте издательства <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-482-6>

Dear reader!

You may order this monograph at the Web page <http://publish.vntu.edu.ua/get/?isbn=978-966-641-482-6>

Наукове видання

Пустовіт Тетяна Миколаївна

**МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ХУДОЖНЬОГО АНАЛІЗУ
ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ТВОРАХ Д. БАЛАШОВА**

Монографія

Редактор Н. Мазур

Оригінал-макет підготовлено Т. Пустовіт

Підписано до друку 14.09.2012 р.
Формат 29,7×42¼. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. др. арк. 10,39
Тираж 100 прим. Зам № 2012-129

Вінницький національний технічний університет,
КІВЦ ВНТУ,
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,
ВНТУ, ГНК, к. 114.
Тел. (0432) 59-85-32.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.

Віддруковано у Вінницькому національному технічному університеті,
в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі,
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,
ВНТУ, ГНК, к. 114.
Тел. (0432) 59-81-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.